

فصلنامه تخصصی علوم سیاسی

سال چهاردهم، شماره چهل و نهم، زمستان ۱۳۹۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۶/۲۷

تاریخ تصویب: ۱۳۹۸/۰۸/۱۸

صفحات: ۱۹۱ - ۲۰۵

هئیت اتحاد اسلام و نقش آن در سیاست‌های دول محور در جریان جنگ جهانی اول

علیرضا رسته

دانشجو دکتری تاریخ اسلام، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

غلامحسین زرگری نژاد*

استاد گروه تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

سینا فروزش

استادیار گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

اتحاد اسلام نام سازمانی است که جایگاه آن در استانبول بود. این سازمان از آغاز دهه‌ی ۱۸۹۰ توسط برخی نویسندگان و مذهبیبون هم چون سید جمال الدین اسد آبادی پدید آمد. اتحاد اسلام به دنبال جلب حمایت مسلمانان از خلافت اسلامی (عثمانی) و مبارزه با کشورهای استعمارگر بود. هئیت اتحاد اسلام، نام گروهی است که با آغاز جنگ نخست جهانی و تجاوز روسیه، بریتانیا و عثمانی به خاک ایران، توسط ناسیونالیست‌های دین‌مدار تاسیس گردید. نقطه عطف فعالیت هیأت اتحاد اسلام در سازماندهی و راهبری جنبش جنگل به فرماندهی میرزا کوچک خان بود. اما این قیام بومی فقط اسمی از اتحاد اسلام را با خود همراه کرده بود و در سیاست‌های نهضت جنگل نمودی از پایبندی به مرام اتحاد اسلامی به چشم نمی‌خورد. جنگلی‌ها به فرماندهی میرزا کوچک‌خان در برخورد با نیروهای نظامی عثمانی نه تنها به آن‌ها کمک نکردند بلکه عثمانی‌ها را در ردیف روسیه به چشم دشمن نگریستند و در مقابل نیروهای عثمانی در ایران به کارشکنی پرداختند.

واژگان کلیدی: اتحاد اسلام؛ میرزا کوچک‌خان؛ جنگ جهانی اول، عثمانی، آلمان.

---

* نویسنده مسئول مکاتبات: zargari@ut.ac.ir

مقدمه

یکی از مهمترین دغدغه‌های امروزی جهان اسلام مسئله وحدت اسلامی است. مسلمانان سال‌ها است که بهای سنگینی برای تفرقه خود پرداخت کرده‌اند. امروزه ما در دنیا زندگی می‌کنیم که بیشتر از هر دوره‌ای نیاز به وحدت اسلامی در بین مسلمانان مشاهده می‌شود نفوذ کشورهای غربی در منطقه، وقایع موسوم به بیداری اسلامی و در پی آن ظهور گروه‌های مسلح و خونریز از جمله داعش، جبهه النصرت، احرار الشام اختلافات شدید بین مسلمانان مخصوصاً شیعه و سنی برادر کشی در عراق و سوریه افغانستان ... جالب‌تر آنکه در پس اکثر این گروه‌ها و کشورهای با نفوذ، اندیشه اتحاد اسلامی به صورت‌های مختلف وجود دارد و انگیزه‌های دینی و سیاسی در پشت این تفکر نهفته شده است. دقیقاً در شرایطی که سرزمین ایران به دلیل بی‌کفایتی و ناتوانی حاکمان و متولیان حکومت، محل تاخت و تاز نیروهای متجاوز انگلیسی از یک سو و جولانگاه سربازان روسی از دیگر سو بود، نهضت جنگل با شعار دفاع از اسلام، اخراج نیروهای بیگانه و برقراری امنیت، در شوال ۱۳۳۳ ق. اعلان موجودیت می‌کند و دیری نمی‌پاید که جنگل به کانون مبارزات سیاسی و دینی تبدیل می‌گردد. قیام جنگل که در شرایط زمانی بسیار مناسب و مساعد شکل گرفت به دلیل بروز رخداد‌های بعدی و عوامل مهمی که به آن‌ها اشاره خواهد شد پس از هفت سال از حیات پر فراز و نشیب خود، سرانجام با شهادت سردار جنگل در دوم ربیع الثانی سال ۱۳۴۰ ق. تن به شکست داد. قیام جنگل حد فاصل انجمن اتحاد اسلامی استانبول و ایران بود و در ابتدا به نظر می‌رسید بازویی اجرایی این انجمن در ایران است. ولی تاریخ نشان داد این نظریه درست نبود.

آلمان و عثمانی تلاش دو جانبه در راه اتحاد اسلامی

آلمان امپراتوری قدرتمند تازه ظهور یافته در چشمان ترکان مانند مسیحی ظهور کرده تا دست قدرتمندان را از امپراتوری عثمانی کوتاه کند. نخستین بار در جریان صلح سن استفانو آلمان‌ها به کمک عثمانی‌ها آمدن هر چند آن‌ها برای منافع خود کوشش می‌کردند اما منافع آن‌ها به بقای امپراتوری عثمانی تاکید می‌کرد از همین رو در کنفرانس برلین مفاد عهدنامه سن استفانو را تعدیل کردند. از همین زمان آلمان‌ها در چشم عثمانی‌ها به مانند ناجی جلوه کردند و روابط آلمان و عثمانی به صورت رابطه استراتژیکی برای هر دو طرف درآمد. (خائری، ۱۳۹۳: ۱۸۸)

از میان قدرت‌های اروپایی تنها آلمان، خواهان جلب نظر مساعد سلطان بود. بیسمارک در بیست سال گذشته به دقت به امپراتوری عثمانی چشم دوخته بود. لیکن این توجه بازتاب هیچ‌گونه طرح خاص توسعه طلبی آلمان به ضرر ترکیه نبود. بلکه هدف آن غصب سهمی از

هئیت اتحاد اسلام و نقش آن در سیاست‌های دول محور در جنگ جهانی اول^۵

نفوذ سیاسی رو به تحلیل بریتانیا بود. تا زمانی که بیسمارک در راس سیاست آلمان قرار داشت. سعی در حفظ موازنه‌ای در رابطه با متحدان و ذی‌نفوذان در بالکان^۱ می‌نمود. اما با به قدرت رسیدن ویلهلم دوم (۱۸۸۸م/۱۳۰۶ه. ق) قیصر جاه‌طلب، روابط عثمانی و آلمان وارد فاز جدیدی شد. قبل از آن روابط سیاسی و نظامی مناسبی برقرار شده بود و طی قراردادی آلمان‌ها موظف به آموزش نوین ارتش عثمانی شده بودند. مارشال فون درگوتس با شماری از افسران آلمانی در حال آموزش و تجهیز نیروهای مسلح عثمانی بود ولی این برای قیصر آلمان کافی نبود و او می‌خواست قلمرو امپراتوری عثمانی به لحاظ نظامی، اقتصادی، تکنیکی در حوزه نفوذ آلمان قرار گیرد. قیصر برخلاف بیسمارک خواهان به دست آوردن «فضای حیاتی»^۲ در شرق بود.

آلمان‌ها شروع به نفوذ در کلیه شئون دولت و حکومت عثمانی کردند. کارشناسان نظامی و اقتصادی آلمان در همه جا دیده می‌شدند. تلاش اصلی آن‌ها در این دوره وصل کردن برلین به بغداد از طریق راه آهن بود. تا بتوانند در آینده نه چندان دور منافع امپراتوری بریتانیا را در خلیج فارس و هندوستان تهدید کنند. (رئیس نیا، ۱۷۴، ج ۳: ۲۱۷) هدف همه مخالفان امپراتوری بریتانیا در طول ۲۰۰ سال اخیر ضربه زدن به بریتانیا از طریق هند بوده است. این سیاست مورد حمایت سلطان عبدالحمید نیز بود. سلطان برای وصل کردن نقاط مختلف امپراتوری به یکدیگر نیاز به گسترش راه آهن و تلگراف داشت. از همین رو سلطان تسهیلاتی به گروه دویچه بانک اعطا کرد. سال‌های آخر قرن نوزدهم میلادی عثمانی با هجوم سرمایه‌گذاران، تجار، مهندسان و متخصصین آلمانی روبرو شد. قیصر ویلهلم دوم از ابتدا به سلطنت رسیدن به عثمانی به چشم یک پل برای نفوذ به شرق نگاه می‌کرد و سعی داشت عثمانی را همیشه در کنار خود داشته باشد از همین رو، پس از به قدرت رسیدن برای نشان دادن علاقه خود به استانبول سفری داشت که با پذیرای گرم سلطان عبدالحمید دوم مواجه شد سلطان برای پذیرای از امپراتور و امپراتوریس کاخی در محدوده بیلدیز بنا کرد که چیزی از یک کاخ سلطنتی کم نداشت. به افتخار حضور امپراتور ضیافت باشکوهی برگزار شد سلطان در ظروف طلایی و جواهرنشان از امپراتور پذیرایی کرد و هدایای بسیار نقیسی برای امپراتوریس تدارک دید تا خاطره این سفر هرگز از ذهن آن‌ها پاک نشود. (کین راس، ۱۳۷۳: ۵۸۵)

پذیرایی گرم سلطان امپراتور را تشویق کرد تا ۹ سال بعد در سال ۱۸۹۷ باز به عثمانی سفر کند و اینبار قسمت‌های مختلف امپراتوری را از نزدیک ببیند. امپراتور مانند یک مسیحی و

۱. امپراتوری‌های روسیه، اتریش-مجارستان و عثمانی

۲. درنگ ناخ اوستن (Drang Nach Osten) به معنای فشار به سوی شرق یا سیاست توسعه طلبی استعماری آلمان در قبال شرق. این سیاست یکی از سیاست‌های نازی‌ها نیز بود.

◊ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال چهاردهم، شماره چهل و نهم، زمستان ۱۳۹۸ ———

شهبسوار صلیبی، با شکوه و جلال تمام وارد بیت‌المقدس شد به زانو افتاد و مراسم زیارتی در نیاشگاه مسیحیان برگزار کرد بعدها به افتخار او کلیسای مسیحی در بیت‌المقدس ساخته شد. در ادامه برنامه‌های تبلیغاتی امپراتور آلمان با لباس عربی وارد دمشق شد و به زیارت مقبره صلاح الدین ایوبی شتافت. در همین سفر بود که سیاست‌های اسلامی سلطان عبدالحمید (اتحاد اسلامی) مورد تایید قرار داد و به کلیه مسلمانان جهان حمایت ابدی آلمان را وعده داد. این سفرها و سخنرانی‌ها در روند اخذ امتیازات راه‌آهن قونیه به بغداد و مخصوصاً راه‌آهن حجاز مثمر ثمر افتاد. (کین راس، ۱۳۷۳: ۵۸۶) آلمان بر عکس دول اروپایی در هر بحران منطقه‌ای کنار عثمانی می‌ماند. بارها عثمانی به علت آزار و اذیت مسیحیان از طرف انگلیس و روسیه و فرانسه محکوم شد اما آلمان از این محکومیت‌های سربازمی‌زدند. مقارن وقوع جنگ قدرت آلمان در عثمانی بشدت افزایش یافته بود. بطوریکه هیچ دولت دیگری از این حیث بیای وی نمی‌رسید و در قشون بیشتر از همه جا رخنه کرده بود. در سال ۱۹۱۴ آموزش و تعلیم قشون عثمانی به یک هیئت چهل دو نفری از افسران آلمان بریاست ژنرال لیمان فون ساندس واگذار گردید. در دوم اوت ۱۹۱۴ یک پیمان سری اتحاد سیاسی و نظامی بین عثمانی و آلمان انعقاد یافت ولی با این وجود عثمانی از شرکت در جنگ امتناع می‌کرد و با اعلام بی طرفی سعی در دور نگاه داشتن خطر جنگ داشتند. (لنچافسکی، بی تا: ۴۶)

جنگ جهانی اول در دوم اوت ۱۹۱۴ شروع شد در اینزمان سلطان محمد رشاد (خامس) در راس حکومت عثمانی بود اما از این مقام جز اسمی نداشت و قدرت اصلی در دست حزب اتحاد و ترقی بود و در راس آن‌ها انورپاشا، طلعت‌پاشا و جمال پاشا بود. حتی سعید حلیم نخست وزیر وقت در سایه قرار گرفته بود و عملاً هیچ‌کاره بود. در آن هنگام ترکیه اعلام بی طرفی کرد، اما این موضع‌گیری با فشارهای زیادی روبرو شد تا این کشور نیر وارد جنگ شود؛ در واقع عثمانی چاره‌ای نداشت یا باید در این جنگ شرکت می‌کرد و پیروز می‌شد یا آنکه در جنگ مشارکت نمی‌کرد و پس از پایان جنگ، جدا از نتیجه آن به فروپاشی امپراتوری تن می‌داد. رهبران انجمن اتحاد و ترقی بر مشارکت عثمانی در جنگ پافشاری می‌کردند. از نظر آن‌ها پیروزی آلمان در این جنگ اجتناب‌ناپذیر بود و تنها ضمانت برای در امان ماندن ترکیه از طمع‌ورزی‌های روسیه، هم پیمانی این کشور با آلمان خواهد بود. در ۲۹ اکتبر سال ۱۹۱۴ میلادی متفقین دولت عثمانی را متهم نمودند بندرهای روسیه واقع در حاشیه دریای سیاه را بمباران کرده است. علت این امر آن بود که چون ناوگان دریایی عثمانی در دریای سیاه در حال مانور بود، روسیه ضمن تعقیب آنان با ناوگان خود، سعی در مین‌گذاری تنگه بسفر نمود. نیروهای عثمانی به مقابله با آنان پرداختند و کشتی‌های حامل مین را غرق نموده، خسارات سنگینی به آن‌ها وارد ساختند. لذا در تاریخ ۲ نوامبر ابتدا روسیه، و پس از آن در تاریخ ۵ نوامبر انگلیس و فرانسه علیه کشور عثمانی

هئیت اتحاد اسلام و نقش آن در سیاست‌های دول محور در جنگ جهانی اول ۵
اعلام جنگ کردند. (لاموش، ۱۳۱۶: ۳۷۸)

امپراطوری عثمانی در جنگ جهانی اول، محل تضاد و رقابت کشورهای اروپایی بود. روسیه خواهان تصرف تنگه‌های مهم و استراتژیک بسفر و داردانل و تسلط بر دریای مدیترانه و شبه‌جزیره بالکان برای نفوذ و تسلط بر اروپا بود. این امر توازن بین‌المللی را که بریتانیا سعی در حفظ و تثبیت آن داشت، به هم می‌زد. از اهداف دیگر آلمان‌ها رسیدن به آب‌های گرم خلیج فارس و تسلط بر هند بود که با تلاش‌های انگلیس در خلیج فارس با شکست مواجه شد. امپراطوری آلمان برای ایجاد رقابت با استعمار انگلیس و رسیدن به اهداف خود با امپراطوری عثمانی که دارای معادن غنی و توانایی‌های زراعی زیادی بود، ارتباط پیدا کرد. آلمان با سیاست‌های خاص خود بر اقتصاد، ارتش و مطبوعات عثمانی مسلط شد. انگلیس این سیاست‌ها را تهدیدی برای منافع خود در خلیج فارس و هند تلقی می‌کرد، و برای مقابله با آن با فرانسه و سپس روسیه قراردادهایی منعقد ساخت.

اقدامات سیاسی دولت عثمانی در دوران جنگ بیشتر حول محور پان اسلامیسیم و پان تورانیسم استوار بود. به گفته لنچافسکی هدف عثمانی‌ها از ورود به جنگ عبارت بود از:

۱. استخلاص امپراتوری عثمانی از نفوذ خارجی
  ۲. استرداد مصر و قبرس و در صورت امکان لیبی، تونس و الجزایر
  ۳. آزادی نواحی ترک‌زبان روسیه مانند قفقاز و ترکستان و انضمام آن‌ها به کشور ترک
  ۴. بسط نفوذ خلیفه در سراسر قلمرو اسلام (لنچافسکی، بی تا: ۵۳-۵۴)
- انگلیس از سیاست قدیمی خود در مواجهه با عثمانی بهره می‌برد و با پاچیدن بذر نفاق سعی در جلب اعراب تحت حاکمیت عثمانی می‌نمود تا وفاداری آن‌ها را خریده، از آن‌ها در مقابل عثمانی بهره‌برد. آلمان برای خنثی کردن اقدامات انگلیس از اتحاد مسلمانان حمایت می‌کرد تا بتواند سیاست‌های انگلیس در منطقه خلیج فارس و حجاز را خنثی سازد. انگلیس که قبل از آغاز جنگ وفاداری حکام حاشیه خلیج فارس را به دست آورده بود با دادن امتیازاتی سعی در حفظ هم‌پیمانان خود می‌کرد. هدف اصلی انگلیس نفوذ نظامی در بین‌النهرین و شوراندن اعراب حجاز به رهبری شریف حسین بر علیه سلطان بود.

سفیر آلمان در استانبول، فون ونگنهایم در رابطه با سیاست آلمان در شرق می‌نویسد: «آلمان می‌خواست جهان اسلام را علیه مسیحیت بشوراند. یعنی به فکر این بود که جنگی مذهبی، به منظور بیرون راندن فرانسه و انگلیس از مستعمرات اسلامی خود مانند هند و مصر و الجزایر و... به راه اندازد. ترکیه به تنهایی از اهمیت خاصی برخوردار نیست. ارتش این کشور ضعیف است و ما از آن انتظار نداریم کار مهم و در خور توجهی در میدان‌های جنگ انجام دهد. البته ما در این کشور چیزی جز جهان اسلام، سراغ نداریم و چنانچه بتوانیم افکار عمومی مسلمانان را علیه

♦ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال چهاردهم، شماره چهل و نهم، زمستان ۱۳۹۸ ———

انگلیس، فرانسه و روسیه برانگیزیم، خواهیم توانست آنان را در کوتاهترین زمان ممکن به درخواست صلح واداریم» (الحسنی، ۱۳۷۸: ۸۶) آلمان امید داشت با تحریک مسلمانان تحت اشغال متفقین قیام بزرگی بر علیه آنان در سراسر دنیا آغاز کن از همین رو اولین درخواست آلمان از عثمانی اعلام جهاد بود به این امید که سربازان مسلمان قشون متفقین را وادار به نافرمانی کنند و بتوانند از پشت به حریف خنجر بزنند. امید دیگر آن‌ها از اعلام جهاد شوراندن مستعمرات مسلمان نشین دول متفق به خصوص هند، بود. (لنچافسکی، بی تا، ۴۸)

آلمان برای مقابله با اقدامات انگلستان کمیته‌ای در برلین تشکیل داد. هدف این کمیته تبلیغ در میان اتباع مسلمان انگلیس به خصوص هندیان بود. کمیته با جذب نیروهای مخالف انگلیس از کشورهای مختلف سعی در تشکیل تیمی منسجم داشت تا برنامه‌های کمیته را به پیش برد. (مورخ الدوله سپهر، ۱۳۹۴: ۶۱) در راس کمیته یکی از انقلابیون معروف هندی به اسم چاتو بادیا قرار داشت. او برای این ماموریت که باید از طریق ایران انجام شود تقی‌زاده را معرفی کرد و گفت: «تنها نیروی ایرانی منظم و ملی، حزب دموکرات است که سید حسن تقی‌زاده در آن نفوذ دارد و فعلا در امریکا است که باید به برلن دعوت شود.» (مورخ الدوله سپهر، ۱۳۹۴: ۶۱) تقی‌زاده پس رسیده به برلن عده‌ای از افراد وطن پرست و کارآزموده را در کنار خود جمع کرد و فعالیت‌های تبلیغاتی خود را آغاز کرد. برای دعوت به اتحاد اسلامی و ورود به جنگ به نفع آلمان و عثمانی مبلغینی به سوی شرق فرستاد. از آن جمله کاظم زاده و میرزا رضاخان به تهران، اشرف‌زاده و یمی دو نفر دیگر به شیراز، جمال‌زاده، امیرخیزی و پورداود و نوبری به بغداد که گروه اخیر از بعدها از بغداد به کرمانشاه رفتند و در آنجا روزنامه رستاخیز را انتشار دادند. (مورخ الدوله سپهر، ۱۳۹۴: ۶۳) از دیگر اقدامات تبلیغی سید حسن تقی‌زاده نشر روزنامه‌ی کاوه به زبان فارسی در برلن بود. تقی‌زاده در این روزنامه ایرانیان را به مشارکت در جنگ به نفع عثمانی و آلمان می‌خواند. اتحاد اسلامی کلید واژه این نشریه در دوران جنگ است. در کاوه از تاریخچه اتحاد اسلامی می‌گوید از اقدامات نادر و سید جمال الدین قلم می‌زند. از فواید اتحاد اسلامی می‌گوید. از مشکلات نفاق فی مابین دول اسلامی گلایه می‌کند و در هر شماره تبلیغات گسترده‌ای برای اتحاد اسلامی انجام می‌دهد. روزنامه کاوه در میان مردم جایگاه خاصی پیدا کرد زیرا به گفته سپهر تا آن زمان روزنامه‌ای به این فصاحت و صحت اخبار و پاکیزگی چاپ و مرغوب بودن کاغذ دیده نشده بود. (مورخ الدوله سپهر، ۱۳۹۴: ۶۳)

هدف اصلی آن‌ها در شرق تصرف آذربایجان ایران و رسیدن به چاه‌های نفت باکو بود. سیاست‌های پان ترکی اتحاد و ترقی تصرف مناطق ترک زبان ایران را امری الزامی می‌دانست. (اتابکی، ۱۳۸۹: ۴۴) هدف دیگر عثمانی تحت فشار قراردادن انگلیس در مصر و تلاش برای فتح آن بود. انگلستان هم برای کم کردن فشار از جبهه مصر و رسیدن به یکی از آرزوهای

هئیت اتحاد اسلام و نقش آن در سیاست‌های دول محور در جنگ جهانی اول ۵

دیرینه خود که همانا تسلط بر بین‌النهرین بود نیروهای خود را در جنوب عراق پیاده کردند. عراق به علت داشتن موقعیت جغرافیایی و استراتژیک، دارای اهمیت خاصی بود. زیرا از طریق اروندرود با خلیج فارس و از آن طریق با هند ارتباط داشت؛ از راه خشکی و راه‌آهن هم می‌توانست به اروپا ارتباط پیدا کند. بنابراین برای مقاصد تجاری و سیاسی به عنوان پایگاهی برای نیروهای نظامی انگلیس قابل بهره‌برداری بود.

با کشف نفت در عراق، انگلیس برای استفاده از آن و به حرکت درآوردن ناوگان خود در هند و خلیج فارس و دریای مدیترانه تمایل داشت این قطعه از خاک عثمانی را در جرگه مستعمرات خود قرار دهد حاصل‌خیزی زمین‌های عراق و فراوانی مواد اولیه و همچنین احتیاج مردم بین‌النهرین به انواع تولیدات خارجی از عوامل دیگر اشغال عراق بود. اهمیت عراق، برای انگلیس به حدی بود که لرد کرزن نایب‌السلطنه هند در سال ۱۹۱۹ میلادی گفت: «اشغال عراق هدف سه قرن تلاش و فعالیت بریتانیا در خاورمیانه را تشکیل می‌داد.» (موسسه تفکر اسلامی، بی تا: ۲۳)

عراق در واقع کلید خاورمیانه بود و از طریق آن انگلیس می‌توانست بر تمامی منطقه حاکمیت داشته باشد. این موضوع را ویلسون در تلگرامی که به وزیر امور هند در ۱۰ دسامبر ۱۹۱۸ میلادی ارسال داشت، اینچنین اعتراف نمود: «... به درستی که مناطق استراتژیک خاورمیانه در بغداد خلاصه می‌شود. و با اشغال عراق خود را در مرکز جهان اسلام قرار می‌دهیم و بدین وسیله از تجمع مسلمین بر ضد ما در خاورمیانه جلوگیری کردیم. لازم است که سیاست ما در شرایط صلح بر این باشد که سیطره خود را بر بین‌النهرین حفظ کنیم، به جهت اینکه مرکز حمایت ممالکی باشد که قابلیت پذیرش سلطه بریتانیا را داشته باشد.» (موسسه تفکر اسلامی، بی تا: ۲۴)

تکاپوهای اتحاد اسلامی علمای شیعه از جمله سید جمال الدین اسدآبادی و شیخ الرئیس قاجار شیخ هادی نجم‌آبادی و ... باعث بالارفتن جایگاه خلافت عثمانی در نگاه علمای شیعه نجف شد. ارتباط گرم علمای شیعه نجف پس از به توپ بستن مجلس از سوی محمدعلی شاه گرمتر هم شد اما اوج این رابطه به دوران جنگ جهانی اول بازمی‌گردد که خلافت عثمانی خود را تنها منجی جهان اسلام نشان داد. علمای نجف در نامه‌ای به سلطان محمد خامس درباره اشغال ایران به وسیله روس و انگلیس از «خلیفه اسلام» تقاضای یاری کرده بودند. (حائری، ۱۳۸۱: ۱۱۱) روابط گرم علمای شیعه نجف تا پایان دوران خلافت در ترکیه همچنان پابرجا بود. برخلاف تصور رایج شعارهای اتحاد اسلامی در جنگ جهانی اول بیش از آنکه در اهل سنت اثر کند بر شیعیان تاثیر گذاشت زمانی که در سال ۱۹۱۴ خبر ورود نیروهای انگلیسی به بصره در بغداد منتشر شد، شور و حرارت عظیمی تولید کرد. شیعیان که تا قبل از آن از ظلم و ستم

◊ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال چهاردهم، شماره چهل و نهم، زمستان ۱۳۹۸ ———
ماموران عثمانی در آستانه انقلاب بودند. حال به شدت هوادار عثمانی گشتند. علمای بصره تلگرافی خطال به مراجع بزرگ در نجف و کربلا و کاظمین فرستادند و خواستار جانبداری از آن‌ها بر علیه انگلیس شدند. تلگراف برای یکی از مجتهدان برجسته به نام مهدی الحیدری که در کاظمین اقامت داشت فرستاده شد. محمد السیاسین یکی از ادبای معروف شیعه در مقاله‌ای پیرامون تاریخ کاظمین که در مجله الاقلام انتشار داد درباره تلگراف علمای نجف می‌نویسد که تلگراف‌های مزبور در میدان‌های نجف و کربلا و کاظمین در ملاعام خوانده شد و بلافاصله گردان‌های مجاهدین بسیج شدند. (نفیسی، ۱۳۶۴: ۷۲)

یکی از تاثیر گذارترین وقایع در جنگ عراق علیه انگلستان فتوای علمای شیعه در احکام جهاد بر علیه انگلیسی‌ها بود. این حرکت حتی نیروهای عثمانی را غافلگیر کرد. (سلیم الحسینی، ۱۳۷۸: ۸۹-۹۰) تعدادی از علمی پیش از شنید خبر بصر و فاو نشستی در مسجد هندی نجف اشرف برگزار کردند و در آن سید محمد سعید حبوبی، شیبه عبدالکریم جزایری و شیخ جواد جواهری به سخنرانی پرداختند و بر وجوب همراهی با حاکمیت اسلامی در بیرون راندن کافران از سرزمین‌های اسلامی تاکید ورزیدند. (سلیم الحسینی، ۱۳۷۸: ۸۸) سید کاظم یزدی در نجف، شیخ مهدی خالسی زاده در کاظمین و شیخ محمد تقی شیرازی در سامرا فتوای جهاد با انگلیس را صادر کردند. اما فرق بزرگ این فتواها با نمونه‌های مشابه تاریخی حضور علما در راس گردان‌های مجاهد بود این اقدام انقلابی در گرایش شیعیان به نبرد با انگلیس تاثیر به سزای گذاشت. (سلیم الحسینی، ۱۳۷۸: ۹۰) مقاومت شیعیان در کنار نیروهای عثمانی در جبهه‌های جنگ مخصوصاً در عراق از وقایع ماندگار تاریخ اسلام است. شیعیان با هوشیاری شرایط زمانه خود را درک کردند. و برای مقابله با نفوذ انگلستان دست به اسلحه بردند. اما متأسفانه عثمانی قدر این فداکاری‌های شیعیان را ندانست و در حالی که می‌توانست از چنین نیروی عظیمی برای منهزم کردن انگلیسی‌ها استفاده کند با سو مدیریت و فرصت سوزی نتیجه جنگ را واگذار کرد.

میرزا کوچک خان در یک قاب به موازات انقلاب مشروطه

میرزا یونس معروف به میرزا کوچک خان در سال ۱۸۷۸م/ ۱۲۹۵ ه. ق در محله استادسرای رشت به دنیا آمد. (فخرائی، ۱۳۵۷: ۳۵) در مکتبخانه درس آنزمان را که غالباً دینی بود، فراگرفت. در جوانی به جرگه مشروطه خواهان پیوست. در عرض حالی که مردم در سال ۱۹۰۶م/ ۱۲۸۵ ه. ش به شاه دادند و در آن خواهان «آزادی و مشروطه» شدند. امضای کوچک خان نیز دیده می‌شود. (آدمیت، ۱۳۶۳: ۲۳) با وجودی که در جوانی طلبه بود اما در انقلاب مشروطه از کسوت طلبی خارج و به سوسیال دموکرات‌های پیوست. همچنین به علت موقعیت مکانی گیلان و اینکه دروازه اقتصادی و فرهنگی به سوی روسیه و قفقاز بود. تحت تاثیر اعضای

هئیت اتحاد اسلام و نقش آن در سیاست‌های دول محور در جنگ جهانی اول ۵
احزاب دموکرات قفقازی نیز قرار داشت. (اتابکی، ۱۳۸۹: ۱۷۳) میرزا در انجمن گیلان موسوم به «انجمن عباسی» حضور چشمگیری داشت.

در سال ۱۹۰۸م/ ۱۲۸۷ه. ش که مجلس توسط اعیادی استبداد محمد علیشاه به توپ بسته شد به تفلیس گریخت و در آنجا تحت تاثیر فعالیت‌های سوسیال دموکرات‌های قفقاز و حرکت انقلابیون «ترک‌های جوان» قرار گرفت. (گیلک، ۱۳۷۳: ۱۰-۱۳) پس از حرکت‌های مسلحانه طرفداران مشروطه میرزا خود را به رشت رسانید و در سال ۱۹۰۹م/ ۱۲۸۸ه. ش در مقام یک فرمانده جز با دیگر انقلابیون گیلانی در جنگ برای فتح تهران و شکست استبداد شرکت جست. (کشاورز، ۱۳۷۲: ۱۱۷-۱۱۹) بسته پس از اولتیماتوم روس‌ها و ورود آن‌ها به ایران به خاطر مخالفت‌های که با اشغالگری روس‌ها می‌کرد به درخواست روس‌ها و به دستور تهران، تبعید شد. (فخرائی، ۱۳۸۱: ۴۱) پس از تبعید راهی تهران شد تا سال ۱۹۱۵ک/ ۱۲۹۴ه. ش که باز به رشت برگشت. اما این بار کوله باری از تجربیات انقلابی با خود به همراه داشت. میرزا در تهران وقایع سال‌های ابتدای جنگ جهانی اول و فرار نمایندگان دموکرات و تشکیل کمیته را دید و با انجمن اتحاد اسلامی در تهران حشر و نشر پیدا کرد. (رودگر کیادارا، ۱۳۸۱، ۲۶۴) با استفاده از همین تجربیات نهضت جنگل را پایه‌ریزی کرد. نطفه‌ای اصلی این نهضت بی‌گمان رنگ ضد امپریالیستی داشت هر چند که تحت تاثیر سوسیالیست‌های قفقازی مبارزه طبقاتی نیز در آن آمیخته شده بود. در گیلان عامل اصلی ناراضی‌ها حضور نیروهای اشغالگر روس بود که مردم ضعیف ظلم و اجحاف می‌کردند. روابط روس‌ها با ملاکین باعث فشارهای ارباب رعیتی مضاعف شده بود و لزوم مبارزه طبقاتی را بیش از پیش محیا می‌ساخت. (دیلمی، ۱۳۸۹، ۱۷۴-۱۷۵) با آغاز جنگ جهانی اول دولت مرکزی به نوعی به فروپاشی رسید و دیگر امیدی به مرکز نبود. جنگلی‌ها با تشکیل ارتشی چریکی در روستاها سازمان دادند و انقلابی را آغاز کردند که شش سال به درازا کشید و به تاسیس جمهوری شورایی در سال ۱۹۲۰-۱۹۲۱م/ ۱۲۹۹-۱۳۰۰ه. ش انجامید.

از اتحاد اسلام تا هئیت اتحاد اسلام

نفوذ عثمانی با تبلیغات و فعالیت‌های اتحاد اسلامی که در نتیجه تکاپوهای سید جمال و شیخ الرئیس در ایران آغاز شده بود در یک بازه زمانی ناگهان پررنگ‌تر شد دلیل آن همزمانی دو واقع مهم در تاریخ این دو کشور بود همزمان با به توپ بستن مجلس و آغاز استبداد صغیر در ایران، انقلابیون عثمانی توانسته بودند سلطان خود را عزل و حکومت مشروطه را در عثمانی احیا کنند. این وقایع باعث شده بود که عثمانی در چشم انقلابیون ایران مانند یک الگو و معیار دیده شود در نتیجه اتحاد اسلام سازمانی که جایگاه آن در استانبول بود و از ۱۸۹۰ توسط برخی

❖ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال چهاردهم، شماره چهل و نهم، زمستان ۱۳۹۸ ———

نویسندگان و مذهب‌یون همچون سید جمال‌الدین اسدآبادی و شیخ الرئیس پدید آمد بود. معتبر گشته طرفدارانش رو به ازدیاد گذاشت. ایجاد اتحاد اسلامی از اهداف اصلی سازمان بود اما نگاه بعضی از این انقلابیون به سازمان جایگاه انقلابی آن بود. این امکان وجود دارد که سازمان اتحاد اسلام عثمانی با برگرفتنی از ویژگی‌های فرقه «فراماسون» شروع به کار کرد. عبدالرحمن کواکبی، عبده، رشید رضا و دیگران این اندیشه را با هدف اتحاد مسلمانان و ایجاد چتر سیاسی واحد برای جهان اسلام ادامه دادند. اسماعیل رائین می‌نویسد: «دو نفر از نمایندگان سلطان محمد پادشاه عثمانی، برای اتحاد مسلمین خاور میانه و الحاق ایران به تشکیلات اتحاد اسلام (که از اکثر ممالک سنی تشکیل شده و سلطان عثمانی سردمدار آن بود) فعالیت می‌کردند این دو نفر از جانب سلطان سنی عثمانی مأموریت داشتند تا به هر وسیله شده، دربار قاجاریه و نیز مردم ایران را که پیرو مذهب شیعه جعفری اثنی عشری بودند، وادار کنند تا وارد جرگه‌ی «اتحاد اسلام» شوند... که دربار و علما نپذیرفتند... عده‌ای از علما و رجال سیاسی ایران مانند سید محمدرضا مساوات، سیدمحمد کمره‌ای، سلیمان محسن اسکندری، میرزا طاهر تنکابنی، سید حسن مدرس و... عضویت این سازمان را پذیرفته و در پیشرفت هدف سازمان، شرکت فعالانه داشتند...» (فخرائی، ۱۳۵۷، ۳۵)

اما چیزی که از اتحاد اسلام مدنظر است و خواننده از آن برداشت می‌کند، برگرفته از اندیشه‌های سید جمال در رابطه با اتحاد ایران عثمانی نبود. (سلطانیه، ۱۳۹۲: ۹۲-۹۳) در قیام میرزا نشانه بارزی از تمایل به عثمانی دیده نمی‌شود. اتحاد اسلامی که در گیلان ظهور پیدا می‌کند یک حرکت ملی-مذهبی برای مقابله با نفوذ بیگانگان است که این بیگانگان حتی شامل نیروهای عثمانی نیز می‌شد. در مرامنامه تشکیلات نیز چیزی از اتحاد مسلمین و خلافت اسلامی دیده نمی‌شود. (فخرائی، ۱۳۵۷: ۵۶-۵۹) ایدئولوژی سیاسی جنبش اتحاد اسلام جنگل، بنابر شرایط تاریخی و اجتماعی ایران و با استناد به روزنامه جنگل، نشریه رسمی آن‌ها، برآمده از آرمان‌هایی چون اخراج بیگانه، حفظ استقلال کشور و احیا ایدئولوژی انقلاب مشروطه استوار بود. (روزنامه جنگل، ۱۳۳۶: ۲) توجه میرزا به هیئت اتحاد اسلام از نگاه بنده به این علت بود که میرزا توان راهبری یک تفکر را نداشت و برای رسیدن به اهداف خود سعی می‌کرد به باورهای انقلابی رایج که می‌تواند راهگشا و موتور محرک قیام او باشد چنگ بزند و خود را دارای یک جبهه سیاسی نشان دهد. (جنگلی، ۱۳۵۸: ۸۸)

اما برای انجمن اتحاد اسلام در استانبول و برلن همین نیز کفایت می‌کرد که نیروهای انقلابی علیه دشمن مشترکشان وارد نبرد بشوند برای همین از اولین روزهای درگیری میرزا با روسها زمزمه‌های کمک از عثمانی و آلمان شنیده می‌شد هر چند این کمک‌ها هیچ‌گاه آنچنان تاثیرگذار نبود. (فخرائی، ۱۳۵۷: ۹۰-۹۱) به علت حضور روسیه نیروهای عثمانی و آلمان نتوانسته

_____ هئیت اتحاد اسلام و نقش آن در سیاست‌های دول محور در جنگ جهانی اول ۵

بودند به کمک جنگلی‌ها بشتابند. اما پس از انقلاب ۱۹۱۷ در روسیه و عقب‌نشینی آن‌ها از منطقه دست نیروهای عثمانی در آذربایجان و قفقاز باز شد. از همین رو انور پاشا در تلاش بود تا با کمک میرزا، قفقاز را به تصرف لشکریان اسلام درآورد. (دیلمی، ۱۳۸۹: ۱۸۷)

یکی از برنامه‌های مشترک آلمان و عثمانی فرستادن نیرو به افغانستان و شوراندن افاغنه علیه انگلستان بود یکی از داعیان این پروژه که قرار بود از راه ایران به سوی افغانستان برود محمد عبیدالله افندی بود که به علت سختی سفر و مشکلات پیش آمده در تهران متوقف شد. او چون شرایط سفر را سخت دید سعی کرد ماموریت خود را در تهران و در تماس با نیروهای انقلابی ضد انگلیسی پیگیری کند از همین رو با کوچک خان در گیلان ارتباط برقرار کرد. (دیلمی، ۱۳۸۹: ۱۸۵) عبیدالله افندی سعی داشت میرزا را به فتح تهران قانع کند از همین رو از آلمان و عثمانی در این زمینه یاری خواست. اما انگلیسی‌ها به سرعت این کودتا را حثی کردند عبیدالله دستگیر شد و تحویل مقامان انگلیسی در بغداد شد. (دیلمی، ۱۳۸۹: ۱۸۵)

عثمانی برای فتح باکو از میرزا کمک خواست اما میرزا که با انقلابیون قفقازی (سوسیال دموکرات‌ها و بلشویک‌ها) همزادپنداری می‌کرد. از این کمک سرباز زد. (دیلمی، ۱۳۸۹: ۱۸۵) نیروهای عثمانی بعد از فتح باکو نیروهای به سمت زنجان فرستادن به نظر می‌رسید که عثمانی‌ها بعد از فتح زنجان خیال حمله گزانبیری به گیلان را دارند یعنی از باکو و از راه استارا و از زنجان و طارم، گیلان را متصرف شوند. اخبار وحشیگری عثمانی‌ها در آذربایجان میرزا را نگران کرده بود او که از قدیم خاطرات این وحشیگری‌های را به یاد داشت؛ (کوچکپور، ۱۳۶۹: ۱۳) به نیروهای انگلیسی متوسل شد. (دیلمی، ۱۳۸۹: ۱۸۸)

روابط نهضت جنگل با آلمان‌ها بعد از قرارداد برست لیتوفسک^۱ وارد فاز جدیدی شد. قبل از آن آلمانی‌های در اردو میرزا حضور داشتند اما غالباً از اسرای روسی بودند که توانسته بودن از دست روس‌ها فرار کنند و خود را به گیلان برسانند. با حذف روسیه از معادلات جنگ جهانی اول، آلمان‌ها که اینک در گرجستان حضور داشتند روابط خود را که به سختی با جنگلی‌ها ادامه داشت، به روابط مستقیم تبدیل کردند. نخستین برنامه آلمان‌ها اعزام کمک‌های مستشاری و نظامی برای جنگلی‌ها بود. آلمان‌ها دو افسر به نام‌های، ویلهلم فون پاشن و فریتس ودیک را برای خدمات مستشاری به نزد میرزا فرستادند. فرمانده آلمان‌ها در قفقاز، ژنرال فون کرس جنگلی‌ها را تحت نظر داشت و بارها لزوم حمایت از آن‌ها را به وزارت خارجه و وزارت جنگ آلمان گوشزد کرد. در نتیجه تلاش‌های ژنرال کرس آلمان تصمیم به حمایت از قیام میرزا گرفت به همین منظور مقادیر زیادی اسلحه و مهمات همراه تعدادی درجه دار و مستشار نظامی در

---

۱. قرارداد ترک مخاصمه بین بلشویک‌های روسیه با دول متحد (آلمان، اتریش_مجارستان و عثمانی)

◊ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال چهاردهم، شماره چهل و نهم، زمستان ۱۳۹۸ ———

رسته‌های مختلف به سمت گیلان گسیل شد اما در همین حین آلمان قرارداد ترک مخاصمه را امضا کرد و سرانجام کمک‌های آلمان به جنگل نامعلوم است.

کمک آلمان و عثمانی هیچ ربطی به هیئت اتحاد اسلام نداشت و وجود دشمن مشترک مهمترین دلیل کمک‌های هرچند ناچیز متحدین به قیام جنگل بود علاوه بر آن ما در رابطه با دوره‌ای صحبت می‌کنیم که تمام انقلابیون چه مسلح و چه غیر مسلح چشم امیدشان به دول محور بود. در مقابل دیگر انقلابیون ایران قیام جنگل شاید کمترین میزان کمک را دریافت کرده بود. بودن کسانی همچون سید حسن تقی‌زاده که در راستای سیاست اتحاد اسلامی خیلی بیشتر از میرزا فعالیت کردند. سید حسن تقی‌زاده برای جلب افکار عمومی ایران به سمت دول محور بارها از نیروهای مشترک ایران و عثمانی با نام «سپاه اسلام» یاد کرد. تقی‌زاده بارها در روزنامه خود «کاوه» به مدح سلطان عثمانی پرداخت و تلاش داشت با دلیل و برهان ثابت کند عثمانی به استقلال و تمامین ارضی ایران احترام می‌گذارند. در رابطه با شخصیت مذهبی یا کمونیست میرزا می‌توان مقالات بسیار تالیف کرد. همچنین در رابطه با اقدامات مذهبی و یا اصلاحات اجتماعی نهضت جنگل در دوران که قدرت را در دست داشتند. اما نشانه‌های که بتوان میرزا را وابسته به تفکر اتحاد اسلامی (قرائت استانبول) بسیار محدود و ضعیف است. مسئله مهمتر اینکه، تفسیر و برداشت جنبش جنگل از اتحاد اسلام بیشتر کاربرد داخلی داشت. با بررسی روزنامه جنگل ارکان رسمی نهضت می‌توان پی به ماهیت ملی‌گرایانه قیام برد. برای مثال در روزنامه جنگل آمده است: «... به حکم اینکه ما ایرانی هستیم و مسئول و وظیفه‌دار حفظ این آب و خاک، ایران وطن مقدس ایرانیان، در نظر ما بر تمام بلاد و ممالک اسلامی مقدم است...» (روزنامه جنگل، ۱۳۳۶: ۲) در برنامه‌های میرزا جای برای اتحاد اسلام وجود نداشت قیام میرزا قیامی ملی‌گرایانه، مذهبی، و ضد استعماری بود. دنستروویل هدف از قیام سید را آزادی، مساوات، اخوت، ایران مال ایرانیان است و دور باد خارجی معرفی می‌کند. (دنسترویل، بی‌تا: ۴۱)

میرزا تلاش بسیاری برای آزادی ایران از دست استعمارگران انگلیس و روس حتی آلمان و عثمانی کرد. اما این تلاش‌ها به علت روحیه متزلزل میرزا کار به جای نبرد. میرزا سیاست منطقی و منسجمی در رویارویی با دول بیگانه نداشت و خیلی راحت تن به مصالحه و همکاری با کمونیست‌ها داد.

ناگفته نماند که در پی این نزدیکی، حیثیت دینی و ملی قیام وی نیز به شدت در معرض تردیدها و پرسش‌های جدی قرار گرفت؛ تا آنجا که برخی مدعی شدند موضع رهبری نهضت در قبال تفکرات سوسیالیستی نسبت به ابتدای قیام، دچار تغییرات زیادی شد و میرزا، علیرغم

---

۲. رجوع شود به روزنامه کاوه سال‌های ۱۹۱۶_۱۹۱۸

هئیت اتحاد اسلام و نقش آن در سیاست‌های دول محور در جنگ جهانی اول ۵

مخالفت رسمی با مسلک کمونیستی، یک نحوه رویکرد توأم با باور قلبی نسبت به سوسیالیست پیدا کرد (متولی، ۱۳۹۲: ۹۰)، این ارتباط حتی روحانی مبارز شیخ محمد خیابانی را نیز به موضع‌گیری واداشت؛ خیابانی که همچون وی جبهه‌ای دیگر در مقابل دولت مرکزی و سیاست‌های استعماری انگلیس در آذربایجان گشوده بود خطاب به میرزا می‌گوید:

«چه فرقی بین شما و وثوق‌الدوله است! وثوق‌الدوله می‌خواهد ایران را با مساعدت لشکریان انگلیس اداره کند، و شما می‌خواهید ایران را با مساعدت لشکریان روس اشغال کرده و اداره کنید» (متولی، ۱۳۹۲: ۱۰۷)

از سویی دیگر میرزا علی‌اکبر مجتهد اردبیلی نیز به دلیل فعالیت‌های افراطی بلشویک‌ها حکم جهاد علیه نیروهای جمهوری انقلابی که در آن زمان میرزا ریاست آن را بر عهده داشت صادر کرد. میرزا کوچک خان در یکی از نطق‌های خود اوضاع اسفبار گیلان را چنین توصیف می‌کند:

«حال گیلان و اختلاف‌های داخلی آن به دست این حضرات است که می‌بینید؛ اما خارج از گیلان انگلیسی‌ها با ما دشمن و به محو ما کمر بسته‌اند؛ دولت ایران و مستبدین از هر طرف مشغول مهاجمه به ما هستند؛ میرزا علی‌اکبر مجتهد اردبیلی و سایر علمای اردبیل هم برای حرکات افراطی کمونیست‌ها اعلان جهاد به آذربایجان و شاهسون‌ها داده و آن‌ها تا حدود ماسوله آمده‌اند که به ماها بتازند» (جنگلی، ۱۳۵۷: ۱۶۷)

این چنین بود که پایگاه اجتماعی و مردمی نهضت جنگل و رهبری آن رفته رفته تضعیف شد و مخالفین میرزا کوچک‌خان اعم از کمونیست‌های افراطی، اعضای واداده جنگل و دولت وثوق‌الدوله، که همواره در پی فرصتی مناسب برای بی‌اعتبار کردن وی و قیام جنگل بودند از این قضیه به بهترین نحو بهره گرفته و دست به تبلیغات وسیعی علیه این روحانی مبارز و نستوه زدند (کشاورز، ۱۳۷۱: سند شماره ۱۳۳)

نتیجه‌گیری

اتحاد اسلامی یکی حرکت مذهبی برای جلوگیری از استعمار بود. اتحاد اسلامی پتانسیل قوی برای متحد کردن مردم مسلمان در کنار هم داشت. بنیان این تفکر با مطرح کردن این اندیشه در پی اتحاد همه ملل مسلمان با همدیگر در مقابل استعمار بودند. اتحاد اسلام به مرور تبیین شد و چهارچوب خاصی پیدا کرد. این تفکر به عنوان ابزاری قوی مورد بهره‌برداری عثمانی و به تبع آن آلمان قرار گرفت. نهضت جنگل هرچند با شعار اتحاد اسلامی پا گرفت اما از چهارچوب‌های فکری اتحاد اسلامی استانبول خارج بود.

میرزا کوچک خان با رفتار سیاسی خود نشان داد برای او عثمانی با انگلیس تفاوتی ندارد حتی در مواردی کینه او از عثمانی‌ها بیش از انگلیسی‌ها نمود پیدا می‌کرد حتی فراتر از آن میرزا کوچک خان شخص اول قیام نشان داد که اعتقاد قلبی هم به جریان اتحاد اسلامی ندارد و بیشتر به دنبال یک تفکر پویا است تا از طریق پتانسیل‌های آن حرکت سیاسی را پایه‌ریزی کند و به حرکت خود دوام و قوام بخشد.

منابع

- آدمیت، فریدون (۱۳۶۳). **فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران**. تهران: انتشارات پیام
- الحسنی، سلیم (۱۳۷۸). **نقش علمای شیعه در رویارویی با استعمار**. مترجم محمد باهنر، صفاء الدین تبرائیان. تهران: انتشارات مطالعات تاریخ معاصر ایران
- جنگلی، میرزا اسماعیل (۱۳۵۷). **انقلاب گیلان و قیام جنگلی‌ها**. تهران: انتشارات جاویدان
- دنترویل (----). **خاطرات ژنرال دنتسرویل (سرکوبگر جنگل)**. تهران: انتشارات فروزان
- دیلمی، پژمان (۱۳۸۹). **عوام گرایان رشت: بیان اسلامیزم و نقش دولت مرکز ایران در جنگ جهانی اول**. آوردگراه ابردولتها. تورج اتابکی. ترجمه حسن افشار. تهران: نشر ماهی
- رودگرکیادارا، ایرج (۱۳۸۱). **محال ثالث در جنبش مشروطیت**. تهران: انتشارات کیان.
- رئیس نیا، رحیم (۱۳۷۴). **ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم**. تبریز: انتشارات ستوده.
- سلطانیان، ابوطالب (۱۳۹۲). «**بررسی روند تغییر ایدئولوژی سیاسی جنبشی جنگل و پیامدها آن**». فصلنامه پژوهش‌ها علوم تاریخی دانشگاه تهران. دوره ۵. ش ۲.
- فخرایی، ابراهیم (۱۳۵۴). **سردار جنگل**. تهران: انتشارات جاویدان.
- کشاورز، فتح الله (۱۳۷۱). **نهضت جنگل اسناد محرمانه و گزارشها**. تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
- فریدون (۱۳۷۲). **نهضت جنگل و اتحاد اسلام**. تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران
- کوچکپور، صادق (۱۳۶۹). **نهضت جنگل و اوضاع فرهنگی اجتماعی گیلان و قزوین**. به کوشش سید محمد تقی میر ابوالقاسمی. رشت: انتشارات گیلکان.
- گیلک، محمد علی (۱۳۷۳). **تاریخ انقلاب جنگل**. رشت: انتشارات گیلکان.
- لاموش. (۱۳۱۶) **تاریخ ترکیه**. ترجمه سعید نفیسی. تهران: انتشارات مجلس.
- لنچافسکی، ژرژ. (----). **تاریخ خاورمیانه**. ترجمه دکتر هادی جزایری. تهران: اقبال.
- متولی، عبدالله. (۱۳۹۲). **بررسی تطبیقی دو نهضت جنگل و خیابانی**. تهران: انتشارات سوره.